

חדיאלקטים העתיקים של השפה הערבית ויחסם לעברית

חיים רבין

א.

זה כמאה שנים הכירו הבלשנים, שחשיבות הניבים העממיים לגבי חקירת דברי ימי הלשונות אינה נופלת מזו של צורות הלשון המשמשות בספרות. בדרך כלל (ויש יוצאים חשובים מן הכלל הזה), התפתחו הניבים המקומיים בעקביות ובפשטות יותר גדולה, ובפחות השפעה מן החוץ, מאשר לשונות הספרות. ואפילו הניבים המנוונים ביותר ראויים לתשומת לב, משום שהשוואת צורות לשון שונות מאפשרת לנו לחתור להבנת מצבי לשון שקדמו למקורותינו העתיקים ביותר. ערך מיוחד יש להכרת הניבים באותם המקרים, שהלשון הספרותית נוצרה מתוך מזיגת ניבים שונים, כגון הגרמנית החדשה או ה"קויני" היונית של העולם ההלניסטי. כאן מובן מאליו, שמבחינת תולדות הלשון ערך הלשון הספרותית קטן מערך הצורות הראשוניות שעליהן היא מבוססת.

אין חולק, שללשון הערבית הקלסית יש מקום מיוחד במינו לגבי הבנת טיב השפות השמיות ותולדותיהן. מרוב הניבים השמיים אבד כל זכר, ואף מאלה שהשאירו לנו חומר בכתב יש לנו רק ידיעה מקוטעת. ואילו הערבית הגיעה אלינו בשפע מבהיל ממש, והמלון וספרי הדקדוק של אותה לשון משמשים אוצר לא-אכזב לכל העוסק בפענוח טכסטים בלשונות הגואלות. מה שנוטים לשכוח הוא, שהלשון הערבית הזאת יסודה במזיגת כמה ניבים קדומים. אם כי עובדה זאת היתה ידועה יפה לערבים עצמם, אין המקורות העתיקים מודיעים את זמן התהוותה ומכורתה. נראה, שהתחלותיה נעוצות בהתעוררות הספרותית, שחלה במאה הששית לסה"נ ושמרכזה היה חצר מלכי אל-ח'ירה, שבקרבת העיר אל-כוּפָה בדרום עיראק. שם נפגשו משוררים מבני כל השבטים ונוצרה שפה משותפת לצרכי השירה. בשפה זו השתמש אחר-כך מוחמד בחיבור הקוראן, מפני שהיא היתה מובנת לכל-הפחות לאנשי התרבות מבין כל השבטים. אך בלשון הקוראן עוד מרגישים את הרקע החג'אזי, ואף בשירי המשורר החג'אזי עומר אבן אבי רביעה (מת 719 לסה"נ) יש למצוא פרובינציאליזמים רבים. שפה ספרותית אחידה ועקבית הושגה רק בסוף ימי השושלת העומאית, עם גידול ספרות הפרוזה בערבית והודות להשתדלויות המדקדקים.

הניבים הערביים המדוברים כיום התפתחו מתוך מזיגות שונות של הניבים העתיקים, בצרוף השפעת השפה הספרותית ושפות זרות שונות. הניב התימני של ימינו הוא המשך הניב התימני הערבי העתיק; ואולי יתברר שבתוך חצי-האי הערבי נשמרו שרידים של ניביו הקדומים. הניב החג'אזי המדובר בימינו (עד כמה שהוא ידוע לנו) אינו מראה עקבות ברורים של הניב החג'אזי העתיק. בכלל עוד אי-אפשר להעלות את שרידי הניבים ההם מתוך המזיגות שבהן נכנסו. מצד שני אין לנו כל טכסטים בניבים, הואיל וערבי התקופה ההיא, כמוהם כערבי זמננו, השתמשו בכתיבה רק בלשון הספרותית. כל מה שאנחנו יודעים על הניבים ההם, הן הידיעות הדלות שנשמרו לנו בתוך המלונים, ספרי הדקדוק, פרושי הקוראן ופרושי השירה. כל הספרים הללו נתחברו בתקופה שבה רוב הניבים כבר נעלמו מן הדבור החי, ותכופות חלו שיבושים במסירת הדברים. ואולם אפשר לשאוב מן החומר הזה מושגים ברורים למדי על אפיים של ניבי הערבית המקוריים, הקרובים לשמית הקדומה — ומתוך כך גם לעברית — יותר מאשר הלשון ה"קלסית". במאמר הזה רצוני להציע מתוך החומר שבידי כמה פרטים שיש בהם לפי דעתי כדי לשפוך אור על תופעות שונות בשפה העברית.

ב.

מבין הניבים הרבים שרווחו בימי מוחמד בולטות שתי קבוצות חשובות. אחת, "ניבי המערב", שהיו לה מהלכים בפס רחב לאורך החוף המערבי; בין חשובי הניבים השייכים אליה היו ניבי תימן¹, הודייל, אוד, החג'אז, חלק שבטי קייס בארץ נג'ד, ולשון שבט טייא (ה"טייעא" שבתלמוד), ששכנו בסביבת העיר תימא. הקבוצה השנייה הם "ניבי המזרח"², שהיו רווחים בשטח המשתרע בחצי עיגול על חוף המפרץ הפרסי. בניבים אלה השתמשו שבטי תמים, עוקייל ואסד (אלף וסמך פתוחות) בצפון ארץ נג'ד, ושבטי רביעה (ריש פתוחה) בעיראק המערבית והצפונית. אל-חירה עומדת במרכז השטח הזה. מן החומר שבידינו אפשר להעלות, שניבי המזרח תרמו את היסוד המכריע לא רק ביצירת הלשון הספרותית אלא גם בהתהוות ניבי ערבי היישוב, בשעה שבניבי הבידואים ישנו יסוד מערבי ניכר.

בדרך כלל מתקבל הרושם, שניבי המערב הרבה יותר שמרנים וקרובים לשמית הקמאית מן הניבים המזרחיים, ובוה הרי ערכם לגבי הכרת השמית הקדומה גדול מזה של הערבית הקלאסית, אם כי רק בזאת האחרונה טיפלה

1 ז"א הערבית של שבטי הבידואים והמתישבים מגזע ערבי. השפות המקוריות של הארץ ההיא, שבאית, מנעית וכו' שייכות לענף שמי אחר.

2 חלוקה זו הוצעה ראשונה ע"י פאללערס בספרו פאלקסשפראכע אינד שריפט שפראכע אים אלטען אראביען (לויפציג 1908).

החקירה עד כה. במידה רבה יהיה לה גם להבא המקום המיוחד הזה, היות והיא ידועה לנו, והניבים לעולם לא יהיו ידועים לנו במידה מספקת. אין זאת אומרת, שאין גם בניבי המזרח, ובעקבותיהם בשפה הקלאסית, כמה תכונות עתיקות שבטלו דוקא במערב.

מלבד שתי הקבוצות הנזכרות היו באותה התקופה עוד ניבים, אך עליהם אין לנו כמעט כל ידיעה. כמה מהם רוחו בפי שבטים השייכים ל"שכבה" קדומה, הנקראת אצל ההיסטוריונים הערביים "הערבים האבודים" (אל-ערב אל-באידה). יש רגלים להשערה, שאלו היו קרובים לניבים המופיעים בכתובות ה"פרוטו-ערביות" מן המאה הראשונה לספה"נ עד לשלישית אחסה"נ; הצפאיות, הלחיאניות והת'מודיות, וכתובת אל-נמארה. מובן, שעל כל נסיון לחדור לטיבו של ניב-האב הערבי ("אור-אראביש") להתבסס על כל הצורות האלה, אך עודנו רחוקים מלהוציא דבר זה לפועל.

ג.

אחת התכונות היסודיות של כל הניבים הכנעניים היא הפיכת הפתח הארוך³ של השמית הקמאית בהברה מוטעמת לחולם. כן יש בעברית כותב, שלוש, בנות כנגד תלת, כתב, בנתא (כולן מנוקדות בקמץ) בארמית, ות'לאת, כאתב, בנאת בערבית הקלאסית. שינוי זה חל עוד לפני תקופת מכתבי-אל-עמארנה, כי בהן נמצאות כבר צורות כגון anuki "אנכי", zuruh "זרוע", ועוד.

פרעטאריס⁴ הביע את הדעה, ששינוי זה חל בעברית בעקב השפעת לשון בני הארץ, שישבו בה לפני בוא העמים השמיים. ואולם אותו השינוי חל גם במהרית, אחת השפות הדרום-ערביות החדשות, ובכמה ניבים ערביים בסביבת ארץ תימן: עזאן, עומאן, שחחה, ועוד, ויש סימנים לכך, שמבטא הפתח הארוך כחולם רוח גם בניב הערבי התימני של ימי מוחמד⁵. הואיל ואין בשפות החבשיות כל זכר למבטא כזה, אין לחשוב שמקורו בהשפעת השבאית העתיקה על ניבי הערבים המתגוררים בתימן, אלא מוצאו מן הערבית. אפשר, שגם במהרית התפתח בהשפעת הערבית.

החוליה המקשרת את דרום-ערב עם כנען היא ניב החג'אז. ישנן עדויות כי בניב ההוא ביטאו חולם במקום פתח ארוך במלים אחדות, כגון צלאה "תפלה", גדאה, "בוקר", חיאה "חיים", ועוד. על כן גם נמצאות מלים אלה כתובות

³ אני מעדיף שם זה ל"קמץ", היות והקמץ הנהו הופעה מיוחדת לעברית, וגם צלילו מוטל בספק.

⁴ צ. ד. מ. ג. נה. 369; גם בן בראקעלמאן, גרונדריסס דער פערגלייכ. גראמ. דער זעמ. שפראכען, א. 143.

⁵ בראקעלמאן, שם א. 142; לאנדבערג, דאת'ינה ע' 293, ועוד.

צלוח, גדוה, חיוה, בכתבי־יד עתיקים⁶. אפשר להניח שהיה לפתח הארוך בדרך כלל צליל הנוטה לחולם, ורק במילים אלה, שבהן התנועה סופית ומוטעמת, קיבלה צליל של חולם ממש. ואולם יש לנו עדות מאוחרת אחת האומרת, כי כל פתח ארוך מוטעם הפך לחולם, ושנאשי החג'אז אמרו סלום תחת סלאם "שלום", וקום תחת קאם "קם" — ממש כמו בעברית⁷.

יש סמוכין הרבה להשערה שביטוי הפתח הארוך כחולם היה רווח גם בניבים הערביים השכנים לארץ־ישראל במאות שלפני מוחמד. בכתובות הנבטיות בדרום עבר־הירדן, שנכתבו בשפה ארמית על ידי אנשים דוברי ערבית, במשך שתי המאות הראשונות לסה"נ, מופיעה ויו לפעמים במקום פתח ארוך, לא רק במילים ערביות, כגון עדנון תחת עדנאן, ומנותו, כשם האלילה מנאה, אלא גם במילים ארמיות, כגון אנוש ופקדון. גם בכתובות הצפאיות, מזרחה לדמשק, מאותה התקופה בערך, יש מקרים של כתיב כזה, כגון סלום תחת סלאם. כתובות אלו נכתבו בערבית טהורה ואין בה כל סימן של השפעה כנענית. כמה שמות עבריים נכנסו לערבית מתוך הפיכת חולם לפתח ארוך, כגון אריח'א "יריחו", יאפא "יפו", סלימאן "שלמה", בסורסית שלימון. שינוי זה מראה, כי בניב אותם הערבים, שאצלם התאזרחו מילים אלו בראשונה, היה לפתח הארוך צליל דומה לחולם. שכניהם הערביים, בקבלם את המלים מפיהם, שינו את החולם לפתח, כי הרי ידעו שהחולם באותו ניב אינו אלא הפתח הארוך של הערבית לניביה השונים. לאחרונה יש עוד לציין, שבשטח קטן בצפון ארץ־ישראל נמצאים גם כיום ניבים ערביים המחליפים את צליל הפתח הארוך בחולם⁸.

עובדות אלו מראות לנו אולי את הדרך לביאור התופעה המשונה שהקמץ (ז"א הפתח המארך) העברי נטל במבטא הארצי־ישראלי (המיוצג על ידי הניקוד הטברני והמבטאים האשכנזיים והתימני של ימינו) את הצליל של חולם ספרדי, בזמן שלפי הניקוד הבבלי וכל שאר המבטאים של ימינו, צלילו כצליל הפתח הקצר. שינוי זה הוא בן זמן מאוחר מאד; עוד בהעתקותיהם של אוריגנס (185-254) והירונימוס (340-420) מקבילה לקמץ תמיד a יונית או רומית. ובכן, מתי ומדוע חל שינוי זה בלשון העברית, מאות שנים אחרי שחדלו לדבר בה? במאות הראשונות אחרי הכיבוש הערבי גדלה מאד בארץ־ישראל השפעת הערביים המקומיים, ששכנו בסוריה כבר לפני האישלם, והשפעת שבטי החג'אז, ורק אחרי־כן גבר הגורם הערבי המזרחי על ידי הגירה

6 עין נעלדקע־שוואללי, געשיבטע דעם קאראנס ג. 41; ג. בראוומאן. מאטעריאָל־ליען אונד אונטערזוכונגען וכו' (געטטינגען 1935) ע' 35, ועוד. אני מקוה להביא את כל החומר הערבי בספרי על הניבים העומד לצאת בקרוב.

7 לסאן אל־ערב, טו. 347.

8 ב. כערגשטרעסער, שפראכאטלאס פאן פאלעסטינא אונד זיריען, ע' 22.

מן המדבר. יש לשער שגם מבטא הפתח הארוך כחולם היה רווח בערבית המדוברת, וגם היהודים, בלמדם לדבר ערבית, סיגלוהו להם. יתכן, שמנהג הברוני זה השפיע במשך הזמן גם על מבטאם העברי. תהליך דומה לזה יש לראות גם בלשון הסורסית — הארמית המדוברת בפי הנוצרים בצפון סוריה ובארם-נהרים. בניב המערבי של אותה לשון קיבל הפתח הארוך צליל חולם, ואילו בניב המזרחי נשאר כמות שהוא. הניב המערבי נוצר בשטח הרחוק מכל השפעה כנענית, אך ידוע לנו כיום שבהתהוות האומה הסורסית היה גם גורם ערבי ניכר, ובודאי השפיע גם מבחינה לשונית.

מכל מקום נראה לי, כי העובדות המובאות כאן סותרות את השערת פרעטאריוס. מבטא הפתח הארוך כחולם משותף לכל האגף המערבי של לשונות שם. הואיל ושינוי כזה חל גם במצרית⁹, יש אולי להניח שבניב-האב השמי ביטאו את הפתח הארוך כעין חולם.

ד.

בכמה ניבים שכנים לחג'אז¹⁰, ואולי גם בחג'אז עצמה¹¹ היה קיים חוק הברוני שלפיו הקומפלקס חירק-יוד-פתח הפך לפתח. זה היה ארוך אם ההברה היתה פתוחה, קצר — כשהיתה סגורה. כן אמרו נאצאה תחת נאציה "ציצית הראש" (נוצה בעברית), רצ'א תחת רצ'י (צ' חרוקה, יוד פתוחה) "רצה", רצ'ת (צ' פתוחה) תחת רצ'ית (צ' חרוקה, יוד פתוחה, תיו שואית) "רצתה".

אותו שינוי חל כנראה גם בעברית. דבר זה מסביר כמה תופעות קשות-באור בנטיית פעלי ל"ה. כידוע יש בערבית ובארמית שני מיני פעלי ל"ה: אלה שעין הפעל מנוקדת בעבר בפתח, ואלה שבהם היא חרוקה. כן יש בערבית בנית (נון פתוחה), בנא, כנגד רצ'ית (צ' חרוקה), רצ'י, ובארמית תנ"כית חזית (דניאל ב' מ"ג) חזה (שם ז' א') כנגד צבית (שם ז' י"ט), אשתיו (שם ה' ג'), שתי (תרגום מ"א י"ז, ו'). הבדל זה מקביל להבדל שבין כתב וכבד בשלמים בעברית. ואילו בעברית נוטים את כל פעלי ל"ה בחירק, לפי דוגמת רצ'י וצבי הנ"ל. אם כן, מדוע אומרים בנסתר "רצה" ולא "רצ'י" לפי אותו בנין-אב? ואולם צורת "רצה" לא רק חסרת עקביות היא, אלא גם קשה מבחינה הברונית. הרי לפי מה שאמרנו בפרק הקודם, היתה רצא שמית-קמאית נעשית בכנענית לרצו (ויו בחולם), כמו שכמא הפכה ל"כמו". המדקדקים הסבירו את הקושי הזה בכמה דרכים דחוקות, בצאתם תמיד מן ההנחה, כי

9 עין זעמחה, צ.ד.מ.ג., עז. 167.

10 אל-חארת' בדרום, פזארה במזרח, טייא בצפון. עיין בראקעלמאן א. 619; רפאעי, תאריח' אדאב אל-ערב, קהיר 1912, א. 139; לסאן אל-ערב, ב. 85.

11 עין פ. שווארץ, דער דיוואן דעם עמר אבן אבי רביעה, לייפציג 1909, ד. 99. פרטים נוספים בספרי הנ"ל.

הצורה הראשונה נסתיימה בפתח ארוך. אך יותר קל ויותר עקבי הוא להניח שהצורה הראשונה אמנם היתה "רצי" (ריש פתוחה, צדי חרוקה, יוד פתוחה), והפכה ל"רצה" בתקופה שבה כבר חדל הפתח המאריך להיות לחולם. הנקבה של גוף זה היתה בראשונה "עשת" (עין ושין קמוצות; ויקרא כ"ה, כ"א), וכן "הית" בכתובת השלוח. צורה זו נדירה בתנ"ך, ובמקומה אנו מוצאים בתנ"ך על פי רוב צורת-המשנה (נון סגולה) "רצתה". אבל הצורה העתיקה נשתמרה לפני כינויים, ושבה לשימוש ספרותי בלשון המשנה. "רצת" יצאה מ"רצית" (צדי חרוקה, יוד פתוחה) קדומה. יכול להיות ש"חסיה" (תה' נ"ז, ב') באה מתוך ניב שבו לא חלה ההתפתחות ההברונית הנזכרת לעיל.

דוגמה אחרת למציאות אותו חוק הברוני בעברית יש למצוא בבינוני נקבה של פעלים אלה. כאן יש לנו שתי צורות: אחת מיוחדת לשירה, "בוכיה", "צופיה", המקבילה בדיוק לצורות הקיימות בשפות הגואלות; השניה "בוכה", "צופה", הרווחת בפרוזה. השניה התפתחה מן הראשונה על פי החוק הזה: חירק-יוד-פתח הופך לקמץ.

בפרק האחרון דיברנו על מקרה של שמירת הגה עתיק בכנענית ובערבית המערבית. כאן אנחנו דנים בשינוי הברוני, שחל בזמן מאוחר. העובדה, שאותו השינוי חל בשתיהן, מוכיחה, שהיה קיים ביניהן קשר אמיץ עד תקופה מאוחרת. לעובדה זאת יש גם ערך היסטורי. באמת נראה שבשדה פעלי ל"ה עדיין לא מיצינו את כל היקף ההתפתחות המשותפת בין העברית ובין הניבים המערביים. בכתובות הערביות הצפאיות אנחנו מוצאים פעלים בעלי עין-הפועל פתוחה (בערבית ספרותית) כתובים ביוז: בני תחת בנא, אתי תחת אתא. היוז הזאת מופיעה אפילו בפעלי ל"ו, כגון נג"י תחת נג"א "נמלט", סימן שכאן, כמו בעברית, הפכו פעלי ל"ו לל"י. יש סמוכין לכך שגם בניב העיר מכה, הקובע את כתיב הקוראן, חלה התפתחות כעין זו, ונראה, שזאת היא הסיבה להבדל הכתיב בין נהא (ל"ו) ובני (ל"י) בערבית. במבטא הקלסי מסתיימים שני פעלים אלה באותה תנועה בדיוק: בפתח ארוך. אך בניב מכה היטו את בני לפי משקל רצי ובתקופת קביעת הכתיב נסתיימו שני אלה בצרי.

ה.

בארמית הארצ ישראלית (של היהודים והשומרונים), בפיניקית המאוחרת, בבבלית-אשורית¹² ובכמה ניבים ארמיים בארץ בבל חוסלו ההגיים הלועיים, ז"א עין וחית, והפכו לאלף והא. את ההתפתחות הזאת נוהגים לזקוף על חשבון השפעת שפות זרות, שהגיים אלה לא היו נוהגים בהן. ואולם גם בניבים

¹² הטקסטים הבבליים בהעתקה לכתב האלף-ביתי של אנגריה (Revue d'Assyriologie, לו, 83) מוכיחים בעליל שבבבלית נעלמו הגיים אלה גם במבטא, לא רק בכתב.

המערביים של הערבית יש נטיה להתפטר מן העיצורים הלועיים: במכה ביטאו את החית כמו הא, ואנשי שבט טייא נתנו לעין את צלילה של האלף¹³. מאידך גיסא, היו במזרח חצי האי ניבים שהפכו את האלף לעין¹⁴. במכה ובטייא אין לחשוב על השפעה זרה, ובכלל ראוי לצין שהערבית המדוברת שמרה בקפדנות על הגיים אלה, אף על פי שהיתה פתוחה להשפעת כל מיני שפות אחרות. אפשר שהנטיה לחיסול הלועיות היתה טבעית לענפים אלה של המשפחה השמית¹⁵.

החלשה שבכל הגרוניות היא האלף, והיא הושמטה במידה פחות או יותר מלאה בכל השפות השמיות, אפילו באלה שהלועיות לא סבלו בהן. השמטה זו הגיעה בעברית לשלב גבוה למדי, אך הודות לשמרנות הכתיב אין הדבר משתקף בניקוד שלנו בעקביות גמורה. לא בכל המצבים שבתוך המילה נפלה האלף בבת אחת. אנחנו יכולים לעקוב אחרי שלבי ההתפתחות מתוך השפעתה על התנועות הקרובות. ואולם מקרים רבים של כתיב חורג בתנ"ך מוכיחים שעוד לפני קביעת הניקוד התמוטטה האלף אף מעמדה האחרונה, בין שתי תנועות שבתוך המילה¹⁶. ואולם תהליך זה לא הביא לידי מבטא אחיד, ומתוך הניגודים שבין המבטא והכתיב נולדה ערבוביה. אך נראה שהנקדנים הטברניים השתדלו לשמור על האלף ככל האפשר, ולפעמים אפילו הכניסו שוא שלא כדין, כמו ב"תאהבו (מש' א' כ"ב) ועוד. בעברית המדוברת בימינו חל אותו התהליך, והאלף (וכמוהו העין) אין הגייתה נשמעת לאוזן¹⁷.

אותו התהליך, על כל פרטיו ופרטי פרטיו, חל גם בניבים המערביים של חצי האי הערבי¹⁸. בתחילת המילה ואחרי עיצור נפלה האלף מבלי שהשאירה זכר. וכן קרה גם במקרים נדירים בתנ"ך, כגון וירפו (= וירפאו, ירמי' ח' י"א)

13 אבן דוריד, ג' מהרת אל-לוגה, ב. 377; אל-רפאעי, א. 141; אל-פראא, כתאב אל-קלב, הוצ' האפנער, ע' 24.

14 לסאן אל-ערב, טז. 168, ועוד מקורות רבים.

15 כדאי אולי לציון כאן כי אחד מגדולי חוקרי השפות האינדו-אירופיות, י. קורילוביץ', בספרו הצרפתי „מחקרים אינדו-אירופיים“ (קרקא 1935) הראה כי תופעות רבות במשפחה הזו ניתנות לביאור מתוך השערה שגם בהן היו לפנים כמה עיצורים גרוניים. אם כן, מציאות הגיים אלה בכמה שפות שמיות נובעת לא מתוך אופיון השמי כביכול, אלא מתוך שמרנותן ההברונית.

16 עין ג. בערגשטרעסער, העבר. גראמ. (לייפציג 1918) חלק א', ע' 89-93.

17 עין מ. צ. סגל, יסודי הפוניטיקה העברית, ע' 15, וז. רבין בדינים וחשבונות של החוג לבלשנות חמית-מצרית-שמית בפרס (G.L.E.C.S.) כרך ג', ע' 77.

18 עין ג. ווייל, דיע בעהאנדלונג דעס האמוזא-אלף אים אראבישען, צייטשר. פיר אססיריולוגיע, כרך י"מ, ע' 1-63. רשימת הניבים אשר בהם הושמטה האלף נמצאת בלסאן אל-ערב, א. 14, ועוד.

ותמיד במלים חטאת ראשים חטא. כך שומעים הרבה גם היום חמה במקום חמאה, והכיס במקום הכעים. לפני עיצור נשמטה האלף אגב הארכת התנועה הקודמת לה. כן גם בעברית במלים כגון ראש, יוצאת. אותו הדבר גם בסוף המילה: כמו ב-מלא, מצא. כשנפלה האלף בין שתי תנועות שוות בערבית המערבית, נתמזגו אלה לתנועה ארוכה אחת. כן אנו שומעים במבטא העברי של ימינו טס במקום טעס, נלס במקום נעלס. כאשר היו התנועות שמשני עברי האלף שונות זו מזו, התפתח "הגה-מעבר": ויו בין פתח וקבוץ, יוד בין פתח או קבוץ וחיריק. דוגמות לכך יש גם בתנ"ך, כגון פוה (בר' מ"ו, י"ג) במקום פואה, אביסף (דהי"א ו' ח') במקום אביאסף, ועוד. כך יש לשמוע גם בדיבורנו תנווה¹⁹ במקום תנועה, סיה במקום סיעה, מיווט במקום מעוט.

כתיב הקוראן מיוסד על הניב החג'אזי, ועל כן איננו מראה לנו את האלף, אלא את ההגייה שנתפתחו ממנה: אלף תנועית, ויו, או אפס. אך לאחר זמן גבר מבטא השפה הקלסית, אשר בה נשמרה האלף במלואה, והנקדנים הערביים הנהיגו את סימן ה"המזה" כדי להראות את המקום ששם יש לבטא אלף²⁰. מפני שאי אפשר היה לשנות את כתיב הספר הקדוש, הוטל סימן זה מעל לאותיות השונות, וכידוע, כתיב ה"המזה" קשה אף לערבים עצמם. במילים אחדות בעלות אופי דתי ניצח המבטא החג'אזי, כגון נבי "נביא", בריה "בריאה", מרוה (מם וריש קבוצות, ויו דגושה) "אבירות", משורש מרא.

השמטת האלף בניבי המערב גררה אחריה הפרעה כללית במיתקן ההברוני. בפרט הביאה לידי החלשת יוד וויו בתחילת המלה. תהליך זה יש לו עקבות גם בעברית: מבטא ויו החיבור בפני בומ"ף ושוא כאו- תחת וו-, ומבטא התחילית של נסתר עתיד כ"א- תחת יי- בימי הביניים, כעדות הרד"ק (מכלול הוצ' חומסקי ע' 10); גם במקרים נדירים בכתיב, כגון אישי (דהי"א ב', י"ג) תחת ישי. המקורות הערביים מספרים לנו שבניב החג'אזי נפלה היוד בין פתח ארוך ופתח קצר, כגון במלים עבאיה "מעיל", צלאיה "מצח"²¹. בכתיב שמי אפשר לסמן מעבר כזה בין שתי תנועות רק על ידי אלף, ועל כן כתבו עבאאה, צלאאה. עובדה זו פותחת פתח להבנת תופעה בלתי מובנת בעברית המשנית המאוחרת. בה אנו מוצאים מקרים של כתיב אלף במקום יוד: הוראה במקום

19 הויו במלה זאת היא ה' w האנגלית, שאינה קיומת במבטא הא"י כהגה עצמאי. אפשר להשתמש בתופעה זו בהוראת צליל זה בלימוד האנגלית והערבית.

20 הנקדנים שלנו השתמשו לשם כך בשוא ובחטפים, אך נראה שהיתה אסכולה שבקשה להנהיג את המפיק לשם סימון אלף עיצורית (עיון בערגשטרעסער, העבר. גראמ. א. 64). בנוגע לעיבודות הערביות, עין בעלדעקע-שוואללי, געשיכטע דעם קא-ראנס, ג. 42.

21 אל-פראא, כתאב אל-קלוב, הוצ' האפפנער, טעקסטע צור אראב. לעקסיקא-גראפיק, ע' 557.

הוריה, רמאות במקום רמיות, ואפילו האו במקום היו²². כגון זה אנו מוצאים כבר בתנ"ך, על כל פנים בכתיב אם לא בניקוד, במלים כגון פתאים, חלאים, וצרבאות (דנ' י"א, י"ב) במקום רב-רות.

1.

עד הנה דנו בתופעות המראות על קירבה בין העברית ובין ניבי המערב. עתה עלינו לעין בתכונה המשותפת ללשוננו ולניבי המזרח. תופעה זו אינה משמשת הוכחה לקרבת משפחה, הואיל ואין היא אלא תכונה שמית עתיקה אשר נשתמרה רק בשני ענפים אלה, ז"א בעברית וניבי המזרח.

בבנין קל של השלמים אצלנו תנועת התחיליות בעתיד חירק, ורק לפני אות גרונית היא משתנית, אך לא תמיד באותו האופן. כשתנועת עין הפועל חולם, תנועת התחילית הופכת פתח, כגון יִהְיוּ, כשהיא פתח, מקבלת התחילית תנועת סגול, כגון יִהְיוּ. בפעלי פ"א נמצאת התחילית מנוקדת בחולם (ז"א פתח ארוך קמאי) בפעלים אלה שתנועת עה"פ בהם בערבית קבוץ, דהיינו יאמר, יאכל, יאחז, ומנוקדת בצרי או סגול בפעלים כגון יאהב, שבהן היתה תנועת עה"פ לכתחילה פתח. כיוצא בו אנחנו מוצאים בע"ע: יסוב בקמץ אבל יקל בצרי, ובע"ו: יקום בקמץ, אך יבוש, יאור, יאותו, (אשר החולם בהן מראה על פתח ארוך קמאי) בצרי. ז"א יש נטיה להשתמש בתחילית בתנועה אחרת מאשר בשורש. החוקר היהודי י. בארטה²³ כבר העיר על כך שגם בניבים המזרחיים של הערבית הקדומה היתה תנועת התחילית בעתיד פתח לפני קבוץ וחיריק, וחיריק לפני פתח²⁴. הוא סבר, כי גם בעברית היה הבדל זה נהוג מקודם בכל הפעלים, אלא שבמשך הזמן נטשטש ונשאר רק בגזרות אלה, שבהן סיעו לו התנאים ההברוניים.

כדאי להוסיף כאן כמה עובדות שיש בהן משום סיוע לסברת בארטה. הוא לא שם לב לחומר הרב הגנוז בתוך השמות הפרטיים בתנ"ך אשר צורתם צורת עתיד נסתר. בהם תנועת התחילית היא פתח או קמץ כשבא אחריה חירק, צרי, חולם, או שורק, כגון יבין, יפלט, יבוק, ירמות — אך כשבא בשורש קמץ, הרי תנועת התחילית חירק, כגון יבחר, יפתח, יצחק. היוצאים מן הכלל הם שרשי פא גרונית או ל"ה. אין כל ספק שכאן יש לנו עדות חשובה מתקופה קדומה, לפני שנשתוו תנועות התחילית. עדות קדומה אחרת יש לנו במכתבי תל אל-

22 עין גינזברג, מאנאטסשריפט, עז. 416; פורת, שם, עת. 307.

23 עין י. בארטה, צ.ד.מ.ג., מח. 4; בעקבותיו הלכו בראקעלמאן ובערגשטרעס-סער, אך באוערילעאנדער התנגדו לו, עין בפרט צ.ד.מ.ג., עד. 64. ז'ויון עוד התנגד לבארטה במאמר ב"קובץ הפקולטה המזרחית של המכללה הקתולית בבירות" שנת 1911, ע' 370, אך בדקדוקו משנת 1923 חזר בו.

24 לסאן על-ערב, כ. 288, ועוד.

עמארנה. שם באה לפעמים התחילית יי הכנענית לנסתר במקום א' הבבילית. תנועתה על-פירוב חירק, גם בפני קובוץ או חיריק וגם בפני פתח. יכול להיות שבאותה תקופה כבר התחיל תהליך ההשתוות, אך אפשר גם שהשפעת החירק של הצורה הבבילית הנכונה עזרה במקצת להכריע את הכף. ואולם יש כעשרים מקרים של תחילית יוד-פתח, ובכולם תנועת עה"פ היא חיריק או קובוץ: ימלך, ידן בחיריק, יזכר, ישפר, יכשד בקבוץ, וכו'.²⁵ יש רק שני יוצאים מן הכלל, ז"א פתח לפני פתח, ושניהם נמצאים במכתבים מסביבת ים החולה, ממלך שימרון וממלך חצור, שריד מענין לניב כנעני עתיק!

כמו שנאמר לעיל נראה כאלו כאן נשמרה צורה עתיקה בעברית ובניבי המזרח הערביים. בכל שאר השפות השמיות, וביניהן גם בערבית הקלסית, ניתק הקשר שבין תנועת התחילית ובין תנועת עה"פ. יש אמנם סימנים לכך שהתכונה אינה מקורית בניבי המזרח, אלא התפשטה בהם בתקופה מאוחרת בהשפעת קבוצה ניבית אחרת, ניבי קצ'אעה. הואיל וקבוצה זו גבלה בארץ ישראל, השערה זו פותחת שער לכמה הנחות על קיום שטח ערבי שני, מלבד ניבי המערב, שבניביו נראים סימנים של קרבה לכנענית. ואולם אין לנו ידיעות מספיקות על ניבי קצ'אעה, ומכל מקום אין אמיתות השערה זו מעלה או מורידה בעסקנו בביאור הצורות החורגות בעברית.

יש להזכיר כאן עוד פרט אחד מתורת הצורות, אם כי הוא ידוע מכבר. בשירה התנ"כית באה 14 פעמים המלה ז ו (ויו שרוקה) במקום „אשר" לסימון פסוקי זיקה, כמו למשל „עם זו גאלת" (שמ' ט"ו, י"ג), מלה זו קדומה היא, זכבר בתקופת התנ"ך החליפה בכנוי הרומז. וכתבו במקומה ז ה. אותה המלה בצורה ד'ו היתה נהוגה בזמן מוחמד בניב שבט טייא, אשר שכן דרומית-מזרחית לעבר הירדן.²⁶ אמנם ניב טייא נמנה בין ניבי המערב, אך אותה צורה נמצאת גם בכתובת אל-נמארה, משנת 326 לסה"נ, שנכתבה על קבר מלך משבטי קצ'אעה.²⁷ אולי גם זהו שריד מאותו „גוש" לשוני שהזכרנו, הכולל את הכנענית ואת שבטי קצ'אעה.

ז.

הנתונים הדקדוקיים מראים על קרבה בין הניבים המערביים והעברית. רושם זה הולך ומתחזק כשאנחנו מתעמקים בחומר המלוני. במלונות הערבית נרשמו כשלושת אלפים מילים המיוחדות לניבים שונים. כמעט בכל מקרה שמילה

25 עין הרשימה אצל Boehl דיע שפראכע דער עמארנה-ברופע (לויפציג 1909) ע' 49; עבעלינג, ביוטר, צור אסיריאלאגיק, ח. 47.

26 עין רעקענדארף, אראבישע זינטאקס (היידעלבערג 1927) ע' 430.

27 דו אסר אלתג, „אשר ענד את הכתר"; א', מספר 483, שורה ו, מאסה לאפוגראפיה שמית.

כזאת נמצאת גם בעברית, היא שייכת לניבי המערב. היות ומגמתנו כאן להפיץ אור על העברית, נביא רק דוגמות אחדות שיש בהן משום סיוע להבנת לשוננו מצד האטימולוגיה או מצד משמעות המילים עצמן.

(א) הפועל הואיל בא כמה פעמים לפני מקור או לפני ויו החבור. עדיין לא עמדו על האטימולוגיה שלו, ומובנו נקבע בדחק (אני מצטט לפי גרזובסקי): „הסכם, רצה, התרצה, הטב לב לדבר, החלט אחרי פקפוק לעשות דבר, צוה על, הסכם ועשה דבר למלא רצון אחר, התחיל“. בניב הוד'ייל השתמשו בשורש „אלו“ במובן „יכול“²⁸, ומובן יסודי זה הולם יפה את שימושו השונים של הפועל העברי. אשר לצורה, הרי יש מקרים לרוב של הפיכת ל"ה לפ"י, ודוקא מן השורש „אלה“ במובן „ארר“ יש הפעיל ויאל ביד חלומה (ש"א י"ד, כ"ד). לפי זה יש לבאר „ולו הואלנו ונשב בעבר הירדן“ (יהו' ז' ז'): הלוואי ויכולנו לשבת בעה"י; ואת הפסוק „הנה הואלתי לדבר אל אדוני“ (בר' י"ח, כ"ז): הנה מצאתי בי כוח לדבר, וכו'.

(ב) למלים איוס, אימה, אין אח בשפות הגואלות. ואולם בניב הערבי-תימני העתיק יש מלה אים (אלף פתוחה, יוד שואית) שמובנה „שד, שטן“²⁹. כך, אימים, קראו אנשי מואב לרפאים, יושבי ארצם הקדומים „עם גדול ורב ורם כענקים“ (דבר' ב', י'). הרי גם השם רפאים עצמו משמעותו „רוחות המתים“. וגם באוגרית מופיעים רפאס בין היצורים אשר יש לזבוח להם³⁰. איוס, אם כן, משמעותו „כמו אים“ ז"א „גדול, רם“³¹. לפרוש המלה „אימה“, „פחד“, יש אולי להשוות „פאניקה“, שגם היא נגזרת משם אל, משם האל היוני פאן. ואולם נראה לי שבמלים „אימת מלך“ (מש' כ', ב') יש גם למלה זו משמעות של „גודל“.

(ג) המלון של גזניוס-בוהל מיחס — אמנם בהיסוס — למילה „גבר“ בפסוק „הנה ה' מטלטלך טלטלה גבר“ (ישע' כ"ב, י"ז) את המובן „בעל שררה“. אולי יש למילה אותו המובן גם בשמוש גבר „תרנגול“, כי הרי תרנגול מילה שומרית היא, שמובנה המלולי „מלך העופות“. בקשר עם זה מענין לציין כי בניב באהלה (הא חרוקה), בדרום ארץ נג'ד, קראו ל„מלך“ ג'בר (ג'ים פתוחה, בית שואית), ז"א „גבר“³². הקשר שבין שתי המלים „מלך“ ו„גבר“ מצוי בשפה

28 אבן דריר, ג'מחרת אל-לגה, א. 188.

29 טברי, היסטוריה, א. 1040.

30 עין מאמרי וירולוד R.E.S. 1940, ע' 77, ו„סוריה“ 1941, ע' 7.

31 ולא „נורא“. מובן מאליו ש„אימה בנגדלות“ (שה"ש ז', ד) רומז לגבה קומתה של האהובה, לא לפחד שהיא מעוררת. „אים ונורא“ (חבק' א' ז') הוא כמו „גדול ונורא“ (דב' ז', כ"א; יואל כ', י"א).

32 אבן ג'ני, אליח'צאייק, א. 422.

הערבית: בניבי הוד'יל וכינאנה קראו לאיש בן חורין מלך, והמילה הערבית הרגילה ל"איש", מרא מקבילה למרא הארמית שמובנה "אדון".

(ד) מובנה של המלה "גחלת" אינו מוטל בספק, אך עדיין לא מצאו לה אח בשפות השמיות. בניב התימני העתיק השתמשו במלה ג'יהל או מג'הל לסמן "שפוד שבו מחתתים את הגחלים"³³. אמנם ההבדל בין הא וחית מעורר ספקות.

(ה) "חבל" הארמית היא מילת קריאה המביעה צער. במצבות תדמור היא מופיעה אחרי שם המת, וכמילת קריאה היא משמשת גם אצלנו. אותה המילה, בצורה ח'באליה (ח'ית פתוחה, הא חרוקה) שימשה גם בניב התימני העתיק כקריאת צער על מת³⁴.

(ו) יש בודאי איזה קשר בין "ככר" הלחם וה"ככר" כשם ליחידת משקל. אולי הצד השווה בשניהם שהם עגולים. אך מה לאלה ול"ככר הירדן", שאינו עגול כל-עיקר? דומה לי שאת המלה האחרונה יש לקשר עם המלה התימנית העתיקה כרכור (הכף הראשונה קבוצה), שמובנה "עמק נחל צר ותלול" (קאניון)³⁵, תיאור ההולם יפה את עמק הירדן.

(ז) אין לבאר "סחבות" ככינוי לבגדים (ירמי' ל"ח, י"א) משורש סחב "משך". בתימנית העתיקה היה פעל שחב "שרט את האדמה במעדר"³⁶. אולי משמעותו המקורית של פעל זה היא "קרע", ועל כן "סחבות", או יותר נכון "שחבות" בשין שמאלית, מובנה "קרעים". לדעתי, "קרע" הוא גם מובן הפעל בפסוק "ופקדתי עליו . . . את הכלבים לסחב" (ירמי' ט"ו, ג').

(ח) עזקה (זין צרויה) היא העיר הראשונה במישור שאליה מגיע היורד מהרי יהודה. בתימנית העתיקה היתה מילה עזיקה "מישור"³⁷ ואמנם שם זה היה הולם את העיר. אולי מובן זה מבאר גם את הפעל "ויעזקהו" (ישע' ה' ב') כ"ויישרהו", אם כי שני המובנים האחרים שהוצעו למלה זאת: "גידר אותו" (מהמלה הארמית עזיקתא "גדר") ו"עדר אותו" (מן עזק "עדר" בערבית) גם כן הולמים את הענין.

(ט) במשנית יש "קפח" במובן "הכה בכף היד". למלה הזאת נמצא אח בניב התימני במלה קפח' או קפח "הכה על העורף"³⁸.

33 לסאן אל-ערב, א. 138.

34 אבן דריד, ג'מהרה, א. 239.

35 שם, א. 147.

36 לסאן, א. 467.

37 ג'מהרה, ג. 6.

38 שם ב. 236.

(י) „נפשנו קצה בלחם הקלקל“ (במד' כ"א, ה'). לביטוי זה יש מקביל בניב התימני: קט'ת נפסי ען שיא „נמאס עלי דבר-מה“³⁹.
 (יא) כמה וכמה פרושים כבר הוצעו לפסוק „אפריון עשה לו המלך שלמה... תוכו ר צ ו ף אהבה מבנות ירושלם“ (שה"ש ג', ט"י). ארשה לעצמי להוסיף עליהם עוד אחד. בניב התימני העתיק היה לפעל רצ'ף המובן „קפל כר, כדי להגניחו במטה“⁴⁰. אם כן אין המלה „רצוף“ רומזת אלא לכרים ולריפוד שבאפריון, שבמקומם היתה למלך אהבת בנות ירושלים.
 (יב) את הצרוף „שטי כזב“ (תה' מ', ה') מבארים כ„פונים לכזב“, ו„שטים“ (הושע ה', ב') כ„סרים מן הדרך הישרה“. באורים אלה אינם מניחים את הדעת. והנה בניב שבט ח'ת'עם, על חוף החג'אז, השתמשו בשט (ע"ע) במובן „שקר“⁴¹. נראה לי שמובן זה הולם יפה את שני המקומות. עלינו להבדיל, אם כן, בין שוט „שקר“ ושטה „סור“.

* * *

עדיין לא הגיע הזמן להוציא מסקנות כלליות מן העובדות הנ"ל. אבל אפשר כבר לראות שהן עלולות לשנות את דעותינו המקובלות על יחסי השפות השמיות זו לזו. כמה מן התכונות של הערבית הקלסית אשר נהגנו לראות בהן מורשה מן השמית הקמאית, תיראינה אולי כחידושים גמורים שבאו במקום הצורות הקדומות המשותפות לגיבים ולשפה שמית אחרת. מתברר גם שהענף הערבי אינו כל כך אחיד, ושיש בו חלקים הנוטים לכוונים שונים. בכלל יש להטיל ספק באמיתות ציון הגבולות בין ה„שפות“ השמיות השונות. מתקבל הרושם כאילו אין בין „כנענית“ ו„ערבית“ אלא שורה רציפה של גיבים העוברים בהדרגה מטיפוס אחד לשני, כעין המעבר בין צרפתית ובין איטלקית. אם השערה זאת תתאמת, תהיינה לה תוצאות שאין לראותן מראש, כי הרי עברית היא שפה השייכת ל„ענף הצפוני“, ואילו הערבית שייכת ל„ענף הדרומי“. אך לעת-עתה אין כל אלה אלא סברות בעלמא. סידור החומר השמור בספרות הבלשנית הערבית אינו אלא צעד ראשון בחדירה לתוך מהותו של אותו תסביך פלאי ששמו לשון ערבית.

39 שם א. 91. כן גם בארמית „נפשי מקנטת עליו“.

40 שם ב. 364.

41 אבו עבד אלהרווי, „רסאלה פי מא ורר פי אל-קראן מן לגאת אל-קבאיל“, מודפסת בשולי „אל-תסיר פי עלם אל-תפסיר“ מאת אל-דיריני (קהיר 1310) ע' 151.